

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 81'37; 003; 81'22; МҒТАР 16.21.51
<https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-0686.01>Ш.Ш. ЖАЛМАХАНОВ¹, Г.Қ. ЖЫЛҚЫБАЙ²✉²филология ғылымдарының докторы, профессор
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: szhalmakhanov@bk.ru²филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-1950-8686>ЖАЛПЫ ТҮРКІЛІК «БӘД», «ҚОБ» ЭТИМОНДАРЫНЫҢ
ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ ЭТЮДТЕРІ

Аңдатпа. Белгілі бір сөздің немесе сөздердің төркіні мен тарихын анықтау мақсатын орындау үшін сөздердің бірінің бастапқы мағынасын, екінші бір сөздің басқа мағыналарын, үшінші бір сөздердің лексикалық немесе фразеологиялық тіркес, мақал-мәтелдер құрамындағы мағыналарын талдау, жинақтау және жүйелеу қажет. Бұл мақсат-міндеттердің лингвистика тарихында қарастырылуы ғылым пайда болғалы бар десе де болады. Себебі сөздердің төркіні мен тарихы адам баласын тәжірибелік, ғалымдарды ғылыми тұрғыларда қызықтырып отырған. Ізденістің негізгі нысаны сөз мағынасының тарихы болғандықтан, ретроспективалық әдістің синхрония-диахрония, анализ-синтез, индукция-дедукция, жекелеп және кешенді талдау тәсілдері кеңінен қолданылады.

Мақалада түркі тілдеріне ортақ «қоб», «бәд» түбір сөздерінің түбір сөз, туынды сөз, лексикалық тіркес, фразеологиялық тіркес құрамындағы лексикалық және грамматикалық мағыналары мен грамматикалық формалары толық есепке алына отырып, түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің материалдары түгел талдау нысанына айналды. Этимонның этимологиясын зерттеу сөз семантикасы, семантикалық деривация, деривациялық процесс, реконструкция түрлері және семантикалық реконструкция және сөз этимологиясының негізі – компаративистика деген 5 тағаннан тұрады. Этимологиялық талдау жасалатын сөз фонемалық, морфемалық, лексемалық және синтагмалық деңгейлерде, яғни кешенді түрде талданды.

Бұл лексемалардың этимологиясын сөз семантикасы, сөз тіркесі семантикасы, түбір сөз семантикасы, туынды сөз семантикасы, күрделі сөз семантикасы тұрғыларынан талдай отырып, «қоб» семасының архисемасы – «дөнес, қуыс», «бәд» семасының архисемалары: қазақ және жалпы түркі тілдерінде «бет», араб тілінде «шөл», парсы тілінде «жаман» деген мағыналарда қолданылады деген түйін жасауға болады.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Жалмаханов Ш.Ш., Жылқыбай Г.Қ. Жалпы түркілік «бәд», «қоб» этимондарының этимологиялық этюдтері // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №2 (124). – Б. 7–23.
<https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-0686.01>

*Cite us correctly:

Zhalmahanov Sh.Sh., Zhylqybai G.Q. Zhalpy turkilik «bad», «qob» etimondarynyn etimologiyalyq etiudteri [Etymological Studies of Common Turkic Etymons «bad», «kob»] // *Iasauy universitetinin habarshysy.* – 2022. – №2 (124). – B. 7–23. <https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-0686.01>

Кілт сөздер: сөз мағынасының төркіні, сөз мағынасының тарихы, түркі жазба ескерткіштері, қазіргі түркі тілдері, этимологиялық реконструкция, фоно-морфо-синтагма-семантикалық өріс.

Sh.Sh. Zhalmakhanov¹, G.K. Zhilkibay²

¹Doctor of Philological Sciences, Professor

Karaganda Buketov University

(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: szhalmakhanov@bk.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

Etymological Studies of Common Turkic Etymons «bad», «kob»

Abstract. Many lexical units of the language and their meanings need etymological analysis in relation to the origin and history of certain words. Etymology as a branch of lexicology explores the theoretical foundations and methodological improvement of the analysis.

In order to find out the purpose of determining the origin and history of a certain word or words, it is necessary to find out: the primary meaning of some words, and in other words secondary, i.e. derived meanings, in third lexemes, the meaning of lexical phraseological phrases, in winged expressions, sayings and proverbs, as a result of collecting and analyzing materials and draw certain conclusions.

The setting of such goals and objectives has existed since the formation of the science of language. Because the origin and history of words and their meanings interested the population for practical purposes, and scientists for scientific purposes.

The main object of the research is the history of the semantics of words, so the article uses such techniques and methods as diachrony-synchrony, analysis-synthesis, induction-deduction, component and complex analysis of the retrospective method.

The article takes into account all lexical, stylistic and grammatical meanings, grammatical forms in the form of root and derived morphemes, as well as semantics in the composition of lexical and stable word combinations of the common Turkic root words «hob», «bad». The analyses were carried out and covered the linguistic materials of the Turkic written monuments and modern Turkic languages. Etymological analyses of the etymons «hob», «bad» are theoretically based on the 5 principles of etymological theory developed by us: word semantics – semantic derivation – derivational process – types of reconstruction and semantic reconstruction – comparative bases of word etymology. Etymological analysis of the words «hob», «bad» is carried out at the phonemic, morphemic, lexemic and syntagmatic levels, i.e. it is subjected to a comprehensive analysis.

As a result of comprehensive consideration of the Turkic etymon «ot» in aspects of the semantics of root words, derived words semantics and the semantics of the complex words we can conclude that archiseme of the etymon «hob» – value is «hollow, convex», that archisemes of the etymon «bad»: in the Turkic languages «face», in Arabic «desert, thirst», in Persian «bad».

Keywords: origin of the meaning of the word, history of the meaning of the word, Turkic written monuments, modern Turkic languages, etymological reconstruction, phono-morpho-syntagma-semantic field.

Ш.Ш. Жалмаханов¹, Г.К. Жылкыбай²*доктор филологических наук, профессор**Карагандинский университет имени Е.А. Букетова
(Казахстан, г. Караганды), e-mail: szhalmakhanov@bk.ru**кандидат филологических наук, доцент**Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz***Этимологические этюды общетюркских этимонов «бәд», «қоб»**

Аннотация. Многие лексические единицы языка и их значения нуждаются в этимологическом анализе в отношении происхождения и истории определенных слов. Для того, чтобы выяснить цель определения происхождения и историю определенного слова или слов необходимо выяснить: первичное значение у одних слов, а в других словах вторичные, т.е. производные значения, у третьих лексем значения в составе лексических фразеологических словосочетаний, в крылатых выражениях, поговорках и пословицах, в результате сбора и разбора материалов и сделать определенные выводы. Постановка таких целей и задач существует со дня формирования науки о языке. Потому что происхождение и история слов и их значений интересовало население в практических, а ученых в научных целях.

Основным объектом исследования является история семантики слов, поэтому в статье применяются такие приемы и способы как диахрония-синхрония, анализ-синтез, индукция-дедукция, компонентный и комплексный анализы ретроспективного метода.

В статье учитываются все лексические, стилистические и грамматические значения, грамматические формы в виде корневой и производной морфемы, а также семантика в составе лексических и устойчивых словосочетаний общетюркских корневых слов «қоб», «бәд». Анализы проводились и охватывали языковые материалы тюркских письменных памятников и современных тюркских языков. Этимологические анализы этимона «от» теоретически основываются на разработанных нами 5 принципах этимологической теории: семантика слова – семантическая деривация – деривационный процесс – виды реконструкции и семантическая реконструкция – компаративистические основы этимологии слова. Этимологический разбор слов «қоб», «бәд» проводится на фонемном, морфемном, лексемном и синтагматическом уровнях, т.е. подвергается комплексному анализу.

В результате всестороннего рассмотрения общетюркских этимонов «қоб», «бәд» в аспектах семантики корневого слова, семантики производного слова и семантики сложного слова можно заключить, что архисемой этимона «қоб» является значение «полюй, выпуклый», а архисемами этимона «бәд»: в казахском и тюркских языках «лицо», в арабском «пустыня», в персидском языке «плохое».

Ключевые слова: происхождение значения слова, история значения слова, тюркские письменные памятники, современные тюркские языки, этимологическая реконструкция, фоно-морфо-синтагма-семантическое поле.

Кіріспе

Тарих жеке бір құбылыс немесе бірнеше құбылыстың жиынтығы емес, ол тарихи кезеңдер мен дәуірлерді тарихи салыстырудан басталады. Сондықтан да қазақ тілінің семасиологиясын, оның ішінде сөздердің мән-мағыналарының өзгеруін, диахрондық тұрғыда түркі тілдерінің және қазақ тілінің тарихымен салыстыра қарастыру қажет. Семасиологиялық құбылыстарды, яғни түркі жазба ескерткіштері, қазіргі түркі тілдері және қазақ тілі материалдарының негізінде олардың арасындағы семасиологиялық ортақ заңдылықтарды

айқындаған жөн. Түркі лексикасындағы дыбыстық құрамы ұқсас, бірақ мағыналары басқа және мағынасы да, дыбыстық құрамы да бірдей сөздердің тарихи мазмұндық байланысын табу *ізденістің өзектілігін* көрсетеді. Себебі тілдердің туыстығының материалдық көрсеткіші – сөз ортақтығы, ұқсастығы, ал идеялық көрсеткіші – сөздердің мән-мағыналарының жуықтығы, бірдейлігі.

Көне, ерте және орта ғасырлардағы түркі ескерткіштерінің қазіргі түркі тілдерінің барлығына қатысты екендігі белгілі. Олардың барлығын ортақтастырып тұрған тектес, төркіндес, туыс екенін айғақтайтын басты тілдік факті – «түркі» деп аталатын тілдердің сөздік қоры, яғни тілдер туыстығының басты белгісі – сөздер ортақтығы. Тіл тарихын жете білу үшін фонетикалық сәйкестікпен бірге сөздердің семантикалық жақтан өзгеру, даму заңдылықтарын да есепке алу қажет. Лингвистикалық зерттеулерде фонетикалық заңдар мен семантикалық заңдарды ұштастыра білу – тіл тарихын, оның даму жолдарын танып-білудің кілті. Немесе салыстырылатын сөздердің бір жағынан мағыналары ескерілсе, екінші жағынан дыбыстар заңы ескерілуі керек.

Зерттеудің мақсат-міндеттері

Зерттеудің мақсаты – «қоб», «бәд» сөздерінің түркі ескерткіштері мен тілдеріндегі жекелеген мән-мағыналы мен жалпы семантикасын анықтау арқылы аталған лексеманың төркіні мен тарихын нақтылау. Мақсат үдесінен шығу үшін төмендегідей бірнеше *міндетті* орындау қажет. Олар: «қоб», «бәд» этимондарының 1) фонетикалық модификациясын, гомогенді морфологиялық синонимдер мен грамматикалық коррелятивтер жиынтығын, 2) фоно-морфо-семантикалық өрісін тану арқылы анықтау. Мұндағы лексикалық негіздің фоно-морфо-семантикалық өріс – фонетикалық, морфемалық модификациялардың, негізгі және көне мағыналардың этимологиясы – қарастырылып отырған лексикалық негізден туындаған сөздердің жиынтығы. Түркі тілдері лексикасының түбір сөздерінде бастапқы, негізгі мағыналардың, ал туынды сөздерде негізгі, бастапқы мағыналардың белгілері сақталады. Сондықтан түбірдің бастапқы мағыналарын айқындауда туынды негіздерді, түбір немесе оның бастапқы мағынасы қолданудан шығып қалған жағдайда түбір мен оның бастапқы мағынасын туынды негіздердегі кейінгі мағыналар арқылы да қайта қалпына келтіруге болады [3, 44-б.].

Лексикалық семантиканың деривациясын тарихи тұрғыда зерттемей, тарихи процесс нәтижесі болып табылатын түркілік ортақ лексиканың семантикалық өзгерулерінің себеп-салдарларын, заңдылықтарын мен ережелерін, жолдарын, типтері мен түрлерін айқындап, құрамын, құрылымын және жүйесін белгілеу мүмкін емес. Лексиканың семантикалық деривациясы тілдік процесс ретінде тарихи дәуірлері (V–XIV ғғ.), тілдік фактілері (түркі жазба ескерткіштері және қазіргі түркі тілдері) салыстырмалы және тарихи-салыстырмалы аспектілерде зерттеуді қажет етеді. Сондықтан да ізденісіміздің материалы – «қоб», «бәд» этимондарын түркі жазба ескерткіштері және қазіргі түркі тілдері мәліметтері негізінде талдаймыз.

Зерттеудің тарихы

Сөз бен оның мағынасының тарихы мен төркініне адам баласының қызығушылығы атам заманнан келе жатқан үрдіс. Біздің ізденісімізде сөз мағынасының тарихи өзгерістері *семантикалық деривация теориясының* негізінде ғана зерттеліп, зерделенбек. Сондықтан да семантикалық деривация теориясының негіздеріне талдау, шолу жасау қажет. Орыс лексикологы Ф.П. Филин ескерткендей, түркі лексикасының семантикалық деривациясын толық зерттеу, зерттеп тастау мүмкін емес, себебі: а) ең қажетті, жиі қолданылды деген сөздің өзі жазба ескерткіштерге түспеуі мүмкін, ә) сөздіктер мен картотекаларда барлық сөздер жиналған жоқ, б) көптеген сөздер деэтимологизацияға ұшырап кеткен [4, 5-б.], в) тарихи фонетикада тіл дыбысы, тарихи грамматикада морфологиялық формалар мен

синтаксистік конструкциялау санаулы да, тілдегі сөз көп. Оның үстіне сөздік құрамға бір-біріне қарама-қайшы көлемділік, өзгергіштік, сақталғыштық және тұрақтылық деген 4 қасиет тән [4, 3–4-бб.]. Сондықтан да А.М. Щербак «Совершенно особое и относительно самостоятельное направление этимологических исследований – *семантические реконструкции* (ерекшеленген біз – Ш.Ж.), не имеющие до сих пор солидной теоретической основы и производимые без тщательно разработанной методики» [5, 8-б.] деген талап қояды.

Үндіевропа лингвистикасының өзінде тілдердің материалдық-формалық бірліктері ғана модельденіп реконструкцияланғанмен, олардың идеялық-мазмұндық жағы модельденіп реконструкцияланбаған іс [6, 107-б.]. Сондықтан да жекелеген сөздердерге этимологиялық талдау жасамас бұрын төмендегідей теориялық, әдістемелік және практикалық мақсаттарды айқындап алуымыз керек. Олар: а) *теориялық мақсаттары*: 1) түркі тілдеріне ортақ лексиканың семантикалық деривациясына анықтама беру, 2) сөздің тарихи-семантикалық құрылымын реконструкциялау, 3) семантикалық деривация мен мазмұндық реконструкцияны компаративистика мен этимологияда қолданудың теориялық, практикалық маңызын ашу, 4) түркі жазба ескерткіштеріндегі лексиканың мағыналық өзгеру тенденцияларын айқындау. У. Вейнрейхтің: «Практика семантических исследований обнаруживает бесплодность рассуждений по поводу изолированных фактов; для прогресса в области теоретической семантики необходимо изучение систем взаимосвязанных единиц» [7, 165-б.] дегеніндей түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің қазіргі қазақ тілімен ортақ лексикасының семантикасын жүйелі түрде зерттеу арқылы ғана өзара мағыналық байланыстағы сөздерге ортақ семантикалық теория жасауға болады. Сол арқылы қазақ лексикасының тарихи-семантикалық деривациясының, мағына этимологиясының негізгі теориялық ережелері негізделеді. Түркі жазба ескерткіштері мен олардың түркі тілдерімен байланысына арналған зерттеулерде тарихи лексиканың тағдырын қарастырса, біз сол түркі лексикасының тарихи семантикасының деривациясын зерттеуді нысана етеміз; ә) *әдістемелік мақсаттары*. Мағынасы өзгерген сөздердің бастапқы және кейінгі мағыналарының ара қатысын, айырмашылықтарын және байланыстарын айқындау қажет. Айқындау үшін дыбыстық өзгеріске түскен және түспеген сөздерді қазіргі түркі тілдеріндегі, түркі жазба ескерткіштеріндегі түбірлес (формалас) және мағыналас (мазмұндас) сөздермен салыстыру керек. Салыстырылатын сөздер сөздің семантикалық құрылымының 1) түбір мағынасының жалпылығы, 2) семантикалық элементтердің жалпылығы, 3) ассоциативтік белгілерінің жалпылығы деген 3 типі [8, 233-б.] арқылы анықталады. Салыстыру үшін бастапқы мағынадағы сөздердің денотаттық (заттық), сигнификаттық (мазмұндық) белгілерін, яғни архисемаларын (бастапқы, негізгі белгілерін) анықтап, осы архисемалардың қайсысы кейінгі мағынадағы сөздер үшін мазмұндық, формалық байланыстырушы белгі (интегралсема), қайсысы айырушы, саралаушы белгі (дифференсема) екендігін айқындап, бастапқы және кейінгі мағыналардағы сөздердің түбірлес (омоним) қана емес, төркіндес, тектес (гомогенді, генетикалық байланыста) екендігі дәлелденеді. Ол үшін интегралды, лингвостатистикалық, сипаттама, салғастырмалы, салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи және құрылымдық әдістер қолданылады; б) *практикалық мақсаттары*: 1) түркі жазба ескерткіштерінде сақталған түркі лексикасының санын анықтау; 2) осы түрлі тарихи кезеңдер мен дәуірлердегі өзгерістердің сөздің лексикалық семантикасына әсер етуінің сапасын айқындау, 3) оларды хронологиялық тәртіппен тізбелеп, сөздерді «инвентаризация» жасау, 4) нәтижесінде түркі лексикасының тарихи-салыстырмалы семантикалық сөздігінің үлгі-жобасын жасау.

Тілдік материалдарды талдау, жүйелеу – зерттеу кезінде анықталатын құбылыстар. Оның заңдылықтарын түсіндіруде қиындықтар кездеседі. Оның 3 себебі бар. Олар: 1) ізденіс фактілерінің жеткіліксіздігі; 2) ізденістің әдіс-тәсілдерінің жетілмегендігі [7, 4-б.]; 3) тілдік фактінің құбылыс ретінде қалыптаспағандығы.

Көне, ерте және орта ғасырлардағы түркі тілдерінің фонетикалық, грамматикалық бастапқы күйін қалпына келтіре алмайтынымыз секілді, ол ескерткіштер тіліндегі түркі лексикасының семантикалық күйін де түгелдей реконструкциялау мүмкін емес. Дегенмен де олардың заңдылықтарын, жүйесін айқындау міндет. Онсыз лексиканың семантикалық тарихы болмайды. Ал тарихсыз құбылыс болмайды.

Түркі лексикасының семантикалық деривациясын зерттеу лексиканың семантикалық өзгеруінің негізгі үрдістерін анықтау, түркі жазба ескерткіштерінің қазіргі қазақ және қазіргі түркі тілдерімен генетикалық байланыстарын белгілеу қажет. В.Г. Кондратьевтің сөзімен айтқанда: «При сопоставлении различных словарей тюркских языков необходимо учитывать их наиболее существенные отличительные особенности в совокупности. При установлении генетических связей между тюркскими языками следует принимать во внимание только те общие черты, которые сближают сопоставляемые языки и в то же время отличают их от других тюркских языков» [9, 5-б.]. «Сөздердің ...ішкі мағыналық жағын пайымдау үшін, сөздің семантикалық құрылымын толық зерттеу қажет» [10, 75–76-бб.]. Демек лексемалардың семемалық тарихы мен төркінін зерделеуде семантикалық деривацияның жоғарыда санамаланған теориялық, әдістемелік және тәжірибелік негіздері басшылыққа алынуы қажет.

Зерттеу әдістері

Ізденіс барысында лингвистика ілімінің көптеген әдіс-тәсілдері, амалдары, құралдары және жолдары қолданылады. Лексикалық қорды салыстырмалы-тарихи аспектіде зерттеу үшін: а) көне сөздік қордан белгілі бір сөздер тобын бөліп алып, ә) сөздердің даму, өзгеру заңдылықтарын айқындап, б) олардың семантикалық процесін жеке тіл немесе жеке тіл топтарының материалында зерттеу керек. Бұл салыстырмалы-тарихи лексикологияның негізін құрайды [11, 41-б.]. Себебі «каждый синхронный срез языка представляет собой совокупность данных, свидетельствующих не только о фиксируемой структуре языка, но также и о предшествовавших ей состояниях» [12, 12-б.]. «... Надо привлекать любые источники, и чем больше их, тем шире удастся охватить лексический материал» [5, 8-б.]. «Чем больше углубиться в прошлое, чем больше собрать исторического материала, тем больше шансов для удачного толкования исследуемого слова» [13, 56-б.]. Бұл сөздер бұдан былай: «түркі жазба ескерткіштеріндегі қазіргі түркі тілдеріне ортақ лексика» деген шартты атаумен топтастырылады. «Түркі жазба ескерткіштеріндегі қазіргі түркі тілдеріне ортақ лексика» деген атаудың шартты болуының себебі – түркі жазба ескерткіштерінің лексикасы 1) барлық түркі тілдеріне ортақ, 2) бірнеше түркі тіліне ортақ, 3) кейбір түркі тілдеріне ортақ, 4) бір ғана тіліне тиесілі болып келетіндігі. Жалпы Л. Блумфильдтің тілді, М.М. Покровскийдің сөз мағынасын зерттеуді фонология мен формадан және фонетикадан бастау керек деген түйіндері [14, 164-б.] үнемі қолайлы, тиімді, дұрыс бола бермейді. Себебі, біріншіден, сөз дыбыстардан құралғанмен, сөз мағынасы дыбыстардан құралмайды, екіншіден, тіл білімі тіл дыбыстарын зерттеуден басталғанмен, тіл сөзден басталады, үшіншіден, лингвистиканың лексикология саласы мен оның семасиология тармағы сөзді зерттейді. Біз «түркі лексикасы» деп отырған сөздер жоғарыдағы 4 топтың құрамында да болуы мүмкін.

Тарихи лексикология мен тарихи семасиология бір-бірінен ажырамас бірліктегі, тығыз байланысты сала-тармақтар болғанымен, олардың өзіндік зерттеу нысандары бар. Бұл сала-тармақтардың бір-біріне бағынышты байланыста болуының басты себебі – сөздің (лексеманың) мағынасыз, мағынаның (семеманың) сөзден тыс болмайтындығында, сөзбен таңбаланатындығында. Демек сөзсіз мағына, мағынасыз сөз болмайды. Олар табиғи бірлікте. Ал тарихи семасиология мен тарихи лексикологияның бір-бірінен ара қатынасының ажырайтын тұсы тарихи дәуірлер мен кезеңдер, түрлі тарихи процестер нәтижесінде сөз мағынасынан, мағына сөзден ажырайды. Сөздің білдіретін мағынасы, мағынаны таңбалайтын сөз өзгереді. *Мағынаны таңбалайтын сөздің тарихи процестер нәтижесінде*

өзгеруін тарихи лексикология, сөздің білдіретін мағынасының тарихи процестер нәтижесінде өзгеруін тарихи семасиология зерттейді. «Сөз тарихы лексикологияға, мағына тарихы семасиологияға қатысты» [16, 104-б.]. Салыстырмалы-тарихи лексикология түркі лексикасының салыстырмалы-тарихи сөздік жасауға негіз болады.

Сөздің білдіретін мағынасының өзгеруінің басты себебі – экстралингвистикалық факторлар. Сөздің көп мағыналы болуы, оның өзгеруі мен дамуы – ұзақ және қайшылықты процесс. Сөз мағыналарының өзгеруі және зат атаулары мен заттың қасиеттері, қызметтерінің өзгеруі тепе-тең құбылыстар емес, тепе-тең болуы мүмкін де емес. Себебі сөз өзгеруі мен зат өзгеруі бірдей емес. Бұл өзгерістер «құрылым құрамындағы мағыналар арасындағы байланыстардың күшеюіне немесе әлсіреуіне әкеп соғады. Сондықтан белгілі бір дәуірлерде қалыптасқан мағыналар арасындағы байланыстар қалпы бұзылады. Көп мағыналы сөз құрылымының логикалық-семантикалық негіздері өзгереді» [17, 14-б.]. Осыдан келіп сөз бен мағына бірлігінің гносеологиялық, семиотикалық және семантикалық аспектілерін қарастыру қажеттілігі туындайды.

Академик Ә.Т. Қайдаров «Тюркская этимология: проблемы и задачи» атты баяндамасында [18, 5–25-бб.] этимологиялық реконструкцияны зерттеудің барлық жағдайына арналған универсалды ғылыми-теориялық талдау әдістері мен критерийлерінің болмайтындығын ескерте келіп, этимологияның фонетикалық, морфологиялық критерийлерімен қатар, семантикалық критерийлерді де белгілейді. Олар: 1) лексикалық бірліктің бастапқы және кейінгі мағыналарының қайсысы бастапқы мағынасы екенін тап басып тану, 2) сөз мағынасы дамуының жалпыдан жекеге, бүтіннен бөлшекке немесе керісінше болатынын ескеру, 3) сөз тұлғасының дыбыстық өзгеріске түсуі, оның мағынасының өзгеретінін немесе сараланатынын естен шығармау, 4) гомогенді және гетерогенді омонимдерді шатастырмау, 5) сөз мағынасының өзгеруінде тілдік қана емес, тілдік емес факторлардың болатынын бағамдау, 6) кейбір сөздердің мағынасын салыстыруда қазіргі ғана емес, олардың тарихи түбірлес екенінде (сағак, сақал, сағанақ, сағалдырық, саға, сағана, сағалау, сағлақ) ұмытпаудың қажеттілігі. Түркі тілдерін семантикалық критерийлермен этимологиялық реконструкциялаудың фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және лексикалық реконструкциялаудан кенже қалып келе жатқандығын: 1) бұл объектінің табиғатынан, яғни элементтері мен бірліктері жүйесінің көптігі мен кендігінен, 2) семантикамен шұғылдану тіл білімінде марлық дәуірден кейін әуестенушілік болып саналуы, 3) тілдік таңбаның мазмұндық жағын жалпы жете бағаламаудан деп түсіндіреді.

Сөз форма мен мағынаның бірлігі, сондықтан фонема, морфема форма ретінде реконструкцияланса, семема (мағына) лексеманың мазмұндық жағы да тілде реконструкциялануы керек. «...Исследования по исторической семантике играют в этом вопросе решающую диагностическую роль, ...и лишь история значения, реконструкция древнего значения слова учит нас считаться с эволюцией значения как единого целого, а не как суммы сем или дифференциальных признаков» [20, 7-б.]

Этимологиялық зерттеудің материалы – алыс және жақын туыстықтағы тілдердің көне және қазіргі тілдік деректер, себебі тарихи немесе қазіргі тұрғыда салыстыруға болатын құбылыстар ғана салыстырылады. О. Сүлейменовтің толық этимологияның схемасы: « а) воссоздание точной системы лексических соответствий; б) определение морфологического типа слова, которому бы соответствовала восстановленная праформа; в) реконструкция первоиероглифа – графического образного знака, название которого и стало словом» деп көрсетуі [21, 23-б.] түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдеріне ортақ лексиканың семантикалық деривациясын тексеруге де қатысты.

Этимология негізінен тарихи лексикологияның тармағы, өйткені сөздің төркіні мен тарихынсыз этимология немесе этимологиясыз сөздің тарихы мен төркінін айқындау мүмкін емес. Сөз мағынасының тарихының өзгеруі, яғни түркі лексикасының семантикалық

деривациясы – тарихи семасиологияның негізгі нысаны, демек этимология сөз мағынасының өзгеруінің де тарихымен, төркінімен ажырағысыз байланыста.

Орыс лингвисті О.Н. Трубачев: «Этимологическое значение слова представляет не только исторический интерес, ...но и ключ к пониманию современной семантики слова» [20, 9-б.] десе, француз лингвисті В. Пизани: «...Объяснит изменения значения равносильно установлению этимологии нового слова, которое формально идентично старому, т.е мы должны восстановить весь процесс, в результате которого новое слово было первоначально создано» [22, 142-б.] деген пікірі этимологиялық зерттеулерде семантикалық принципті қолданудың маңызын дәлелдесе, О.Н. Трубачевтің «Этимология, связанная с ней реконструкция древнего значения важно не только сама по себе и для себя, но и для полного адекватного анализа современного значения слова» [20, 11-б.] деген пікірі сөз этимологиясын танудағы реконструкцияның маңызын белгілейді.

Мағыналық байланыстағы сөздердің тектестігі мен төркіндістігінің тарихын айқындау үшін, салыстырылатын сөздерді қазіргі тілдер мен туыс тілдердің түрлі тарихи кезеңдердегі мәліметтердің тектестігі мен төркіндістігінің ықтималдылығын анықтау үшін бастапқы мағына, оның қандай өзгерістерге ұшырағанын, қандай зат-құбылыстардың атауы болғандығын білу, болмаса болжай білу, анық аналогияларға сүйене отырып, ескерткіштердің мәліметтерін, оның фонетикалық заңдарын пайдаланып көне түрін реконструкциялау қажет [23, 165-б.]. Фонетикалық заңдар, біріншіден, сөздің көне тұлғасын қалпына келтірумен қатар оның мағыналық ассоциясын анықтаудың құралы, екіншіден мағыналарды бір-біріне кездейсоқ жақындастыруға, қисынсыз байланыстыруға жол бермейді [23, 166-б.]. Поляк лингвисті Ф. Славский: «Огромную ценность для этимологических исследований представляет детальное знание и ареала распространения по возможности в наиболее отдаленное прошлое нередко позволяет произвести реконструкцию первичной морфологической или семантической мотивации» [24, 56-б.] дейді.

Реконструкция мен этимология – бір-бірімен тығыз байланысты құбылыстар. Реконструкция этимология жасау үшін қажет, этимология реконструкция арқылы іске асады. Зерттеуші Б.И. Татаринцевтің пайымдауынша, сөз этимологиясын айқындау үшін: 1) лексикалық-семантикалық сипаты, 2) сөздің тіл ішіндегі, туыс тілдер аралығындағы мән-мағыналық байланыстары (ұқсастықтары мен ерекшеліктері), 3) семантикалық реконструкциясы жасалуы, 4) белгілі бір объектінің белгілі бір сөзбен таңбалануының диахрониялық тұрғыда негізгі немесе дәйектеуші екені (ономасиологиялық экскурс жасау) қатаң есепке алынуы керек [25, 35-б.] Семантикалық реконструкция дегеніміз – дәйектеуші семантикалық белгі. Семантикалық белгі сема деп те, мағына компоненті деп те, немесе мағына деп те аталуы мүмкін. Семантикалық реконструкцияны дәйектеуші семантикалық белгілер негізінде жүргізбегендіктен, этимологиялық талдаулар мен зерттеулерде орын алып жүрген 4 кемшілік бар. Бірінші кемшілік – семантикалық реконструкция жасау үшін дәйектеуші семантикалық белгілерді айқындамастан, яғни мазмұндық жағына көңіл аударылмастан, фонетикалық заңдылықтар негізінде ғана архетиптер, праформаларды анықтауды этимологиялау деп есептеу. Екінші кемшілік – бірнеше туыс және туыс емес тілдерден мысалдар келтіріп салыстырады, зерттеушілердің бұл сөздердің этимологиясы жөніндегі пікірлерін келтіріп, автордың өзі кейбір келіспейтін тұстарын баяндайды, яғни этимолог тағы да этимологиялық шешімге және дәйектеуші семантикалық белгіні реконструкциялауға жетпей «жығылады» деген сөз, үшінші, төртінші кемшіліктерге ортақ осалдық – дәйектеуші семантикалық белгілерді табуға талпыныс жасалып, оларды дұрыс таппау, этимологтың ойын тұйыққа тіреуі. Үшінші кемшілікті, нақтылай айтқанда, дәйектеуші семантикалық белгі ретінде жанама, көмекші немесе туынды белгілердің алынуы. Төртінші кемшілік – бірнеше дәйектеуші семантикалық белгі санамаланып, олардың қайсысының негізге алынатындығының айқындалмайтындығы [25, 36–40-б.].

Демек семантикалық деривация процесін реконструкциялау түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдері және қазақ тіліне ортақ жалпы түркілік немесе түркі тілдері аралық лексиканың толық тізбесін, лексикографиялық түзілімін жасап, гомогенді, генетикалық тектес түбір, негіз морфемаларды семантикалық аспектіде салыстыру және тарихи-салыстыру жүргізіліп, этимологизациялануға тиіс сөздердің тарихы мен төркінін дәуірлік, ескерткіштік және тілдік ерекшеліктерін ескере отырып табамыз.

Талдау

Кез келген сөздің шығу төркіні мен тарихын қарастыра беруге де болмайды. Себебі академик В.И. Абаевтың «Не каждое слово имеет право на этимологию» деп тауып айтқан Оның практикалық та, ғылыми да қажеттілігі шамалы. Сондықтан профессор В.Н. Топоровтың «Этимолог этимологияланатынды этимологиялайды» деуінің жаны бар. Сонымен қатар көрнекті түркітанушы Э.Н. Наджип айтқандай: «Әдетте белең алған әдет жекелеген сөздердің төркінін іздемеу керек, талдауға барлық түркі тілдері мен жазба ескерткіштердің бүтін бір лексикалық-семантикалық тобын кешенді түрде қарастыру қажет» [26, 80-б.]. Сондай лексикалық-семантикалық семалар тобы – «қоб», «бәд» этимондары. Бұл түбір лексемалар – түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінде көп тараған сөздер. Олардың төркіні мен тарихына көз жеткізу үшін бұл сөздердің түрлі сөздіктердегі тұлғалары мен мағыналарын кесте жүзіне түсіре отырып, этимологияның жоғарыда негіздеген әдіс-тәсілдерімен жеке-жеке талдау қажет болады.

1) «Қоб» түбірінің дериваттары

«Қоб» сөзінің көне және қазіргі түркі тілдері мен қазіргі қазақ тілінің мәліметтері негізіндегі лексикалық деривативті және релятивті мағыналарын тарихи салыстырмалы аспектіде қарастыра отырып, «қоб» түбірлес сөздердің мағыналық тектестігі мен төркіндістігі ғана емес, тарихи семантикалық өрісінің деривациясын, яғни «жүріп өткен жолын» сөздік материалдары негізінде саралап, зерделеп көрейік.

Сөздің пішіні мен мағыналық байланыс белгілері биологиялық әлемнің генетикалық байланыс белгілері секілді. Сөзді сөзден айырудың формалық көрсеткіші – дыбыс, мазмұндық көрсеткіші – мағына. Сөздің тарихи-семантикалық төркіндістігі, өрістестігі бір заттың лексикалық (номинативтік) жағынан ортақ, яғни түбірлес фонетикалық комплекстен тараған семантикалық және морфологиялық туынды сөздердің деривативті, релятивті мағыналарының интегралсемалық және дифференсемалық қатынастарынан көрінеді, айқындалады. Бұл тұжырымдарды «қоб» сөзінің тарихы, «қобыз» сөзінің төркіні арқылы бағамдап көрелік (1, 2-кестелер).

1-кесте – «Қоб» сөзінің ескерткіштердегі тұлғалары мен мағыналары

№	Тұлғалық түрленуі	Сөз табына қатысы	Мағыналары
1.	Қоб	Етістік Етістік	1. Қуу (МҚ) 2. Ізіне түсу (МҚ)
2.	Қоб+ла	Етістік	1. Өсектеу, жала жабу (МӨЖ)
3.	Қоб+уч	Зат есім	Адам бойындағы зұлым рухты қуу үшін қолданылатын сөз (МҚ)
4.	Қоб+уш	Етістік Зат есім	1. Қуу (МҚ) 2. Адам бойындағы зұлым рухты қуу үшін қолданылатын сөз (МҚ)
5.	Қоб+уз	Зат есім	1. Музыкалық аспап (МҚ, КІП)
6.	Қов+ты	Сын есім	1. Бос, қуыс (Той)
7.	Қоб+а (қобға)	Зат есім	1. Шелек, күбі (МҚ, МЖ)

2-кесте – «Қоб» сөзінің қазақ тіліндегі тұлғалары мен мағыналары

№	Тұлғалық түрленуі	Сөз табына қатысы	Мағыналары
1.	Қоб+ди	Зат есім Зат есім	1. Шкатулка 2. Сандықша
2.	Қоб+ы	Зат есім Зат есім Етістік	1. Ойпаң жер, аңғар 2. Өрнек салуға арналған аспап 3. Еркектің жыныс мүшесінің қатайған қалпы
3.	Қоб+ыз	Зат есім	Музыкалық аспап
4.	Қоб+ыз+дау	Етістік	1. Итарқалап салу, шатырлап жабу
5.	Қоб+ыра	Етістік	1. Үрпию, көпсу 2. Ретсіз жату, көпір су 3. Шашылу, былығу 4. А. Дүрлігу, өре түрегелу
6.	Қоб+аған	Сын есім	Д. Дөнес, қоңқиған
7.	Қоб+алаң	Сын есім	Д. Икемсіз, қолапайсыз
8.	Қоб+ал	Етістік	Күбіну, ісу
9.	Қоб+ыз	Зат есім	Д. Сырнай
10.	Қоб+ыс	Зат есім	Д. Ой, өзек жер

«Қобыз» сөзінің түп-төркінін Қ. Жұбанов «қамыс» сөзінен [33,315], Ә. Нұрмағамбетов «қуыс» сөзінен [30, 175-б.] шығарады. Өз пікірімізді тарамдап көрейік. «Қоб» түбірлі 17 сөздің 25 мағынасы бар, олар 11 затты, 11 қимылды, 3 сын-сипатты атайды. «Қоб» түбірлі сөздер іші қуыс, сыртқы пішіні дөнес зат, сын, қимыл атаулары (қовы, қоба, қобуз, қобди, қобыздау, қобыра, қобаған, қобалаң, қобар, сырнай мағынасындағы қобыз), қалған «қобы» түбірлі сөздер – қууға, зұлым рухты қууға, зұлым рухты бағыттауға байланысты сөздер (қоб, қобла, қобуч, қобуч). Музыка әуел баста құдайы қылықтармен тығыз байланысты. Өнердің бәрі солардың қолында болған. Қазақ музыкасының әлеуметтік генетикасы, музыкалық аспабының қызметтерін «қазақ халқының Геродоты» (Ш.Ш. Уәлиханов) А.И. Левшиннің: «Греки находили, что музыка необходима для исправления нравов; киргизы (казахи – Ш.Ж.) употребляют ее для распространения суеверия и для лечения больных» [34, 354-б.] деген сөзі ойымызды қамшылай түседі. «Қазақтың бақсылары, есепшілері, тістің құртын шақыратындар, жыланды, бүйіні шақыратын тамыршылар, қобызшы, домбырашы, әншілер – өбісі сол шаманнан өрбігендер» [33, 312–313-бб.]. Демек «қуыс, дөнес» деген жалпы мағыналы «қоб» сөзінен «қуу», түрлі жынды қуатын қимыл атаулары «қобла, қобуш» сөздерімен, осы қуу процесін іске асыратын аспап «қобыз» аталған, -ыз – зат есім, сын есім мағыналарын беретін көп мағыналы жұрнақ (жауыз, қауыз). Ал қазіргі қазақ тіліндегі «ойпаң жер», «өрнек салуға арналған аспап» деген мағынадағы қобы, қобыз сөздер ойық қуыстардың атаулары болумен байланысты. М. Қашқари «Сөздігіндегі» қоба, манихей жазуларындағы қобға – қазіргі қауға, б-ның у-ға ауысуы. Қу және қоб – синкретті көп мағыналы түбірлер, «қу» сөзінің тарихи түбірі – қоб (судың түбірі суб екендігі секілді). «Қу» сөзімен төркіндік әуелдегі қобыздың зұлым рухты қуу қызметімен ғана емес, тарихи түбірлес сөздер екендігімен де байланысты.

2) «Бәд» түбірлі сөздердің төркіні туралы

Бәд (бат, бет, бад) түбірлі сөздер араб, парсы, соғды, түркі тілдерінің барлығында кездеседі.

Араб тіліндегі «бәдих» сөзі «шөл дала», «бәдәл» сөзі «өтірік, жалған», «бәден» сөзі «дене» деген мағыналарда қолданылады.

Парсы тілдерінде «бәддар» сөзі «шыдамдылық, табандылық», «бәди» сөзі «бәле, жамандық, зұлымдық», «бәд» сөзі «жаман» [35, 478-б.], «бәднам», «бәддұға» деген сөздердің

құрамында тұрып «жаман, нашар» [36, 46-б.], «бетпақ» (бәд+бақ) сөзінің 1) «бақытсыз», 2) ауысп. «қарабет, оңбаған арсыз» [36, 46-б.] деген мағыналарда кездеседі.

Соғды тіліндегі «бәдір» сөзінің 1) «ыдыс» (ҰЗҚ, Рах), 2) «будда монахының ыдысы» (ҰЗҚ), 3) «ыдыстық өлшем» (ҰЗҚ) деген мағыналарда жұмсалады.

Түркі жазба ескерткіштерінде бәдиз «оюмен, бедермен безендіру» (КТ, БК, ҰЖ), бәдән [а.] «дене» (ҚТА), бәдизчи «ағаш оюшы, тас қашаушы шебер» (КТ, ҰЗҚ), бәдәл [а.] «өтірік, жалған» (АИ), бәди [п.] «бәле, жамандық, зұлымдық» (АИ), бәдиз «ою, бедер» (ОЕ, ЕЕ), «сурет, бейне» (СЦ), «ескерткіш» (ЕЕ), «әдемі, сымбатты» (Той), бәдір «ыдыс» (ҰЗҚ, Рах), «будда монахының ыдысы» (ҰЗҚ), «ыдыстық өлшем» (ҰЗҚ), бәд [п.] «жаман, зұлым» (АИ) деген мағыналарда қолданылады.

Қазіргі қазақ тілінде «иран тілінен» деген белгімен бәдарлық «шыдамдылық, табандылық», бәддұға «теріс бата», бәден диалектілік «көрік, шырай, өң, бет-ажар», бәденді «көрікті, ренді, ажарлы», бәдіз «тас мүсін», бәдік «айналма ауру», «ауруды қууға арналған өлең, айтыс», «жынды, тентек, есуас», ауысп. «мылжың, бос сөз», бада бол «жоқ бол, құры», бадал «жоғалу, құру», бедірей «сазару, тесірею», «мелшию, міз бақпау» деген мағыналарда және «бәдерене пәлет» деген балағаттауда, «бәтшағар» деген боқтауда, «бармасан, бадал, кара жерге қадал» деген қарғыс сөздерде, бада «тас мүсін, сынтас, балбал» деген мағыналарда қолданылады.

Күлтегіндегі «теріс қылық, жаман» деген мағынадағы «бад» сөзін түрколог Ғ. Айдаров соғды тілінен ауысқан деген пікірді ұстанады. Н. Оңдасыновтың пікірі жоғарыда сілтеме жасалған сөздігінде «бетпақ» сөзінің өзін бәд және бақ деген сөздерден бірігіп жасалған парсының сөзі дегенге саяды.

Түрлі жүйедегі, гетерогенді тілдердегі, бірде гетерогенді омоним, бірде гомогенді омоним «бәд» түбірінің түп-төркінін морфемалық құрылысы, семемалық мазмұнына қарай талдап көрелік (3-кесте).

3-кесте – «Бәд» түбірінің морфемалық құрылысы, семемалық мазмұны

Түбір сөз	Тілдік қатысы	Түбір сөз мағынасы	Туынды сөз	Туынды сөз мағынасы
1	2	3	4	5
Бәд (бат, бад, бед, бет)	Пар (ир.)	Жаман, зұлым	Бәдарлық Бәди Бәддұға Бетпақ	Шыдам, төзім (ҚҚТ) Бәле, жамандық, зұлымдық (АЙ) Теріс бата (ҚҚТ) 1. Бақытсыз. 2. А. Қарабет, оңбаған, арсыз
	Араб		Бәден Бәдия Бәди Бәдәл	Дене (ҚТА) Шөл дала Сирек, ғажайып (АИ) Өтірік, жалған (АИ)
	Соғды		Бәдір	1. Ыдыс (ҰЗҚ, Рах) 2. Будда монахының ыдысы (ҰЗҚ) 3. Ыдыстық өлшем (АИ)
	Түркі жазба ескерткіші		Бәдизчи Бәдиз	Ағаш оюшы, тас қашаушы шебер (КТ, ҰЗҚ) 1. Ою, бедер (ОЕ, ЕЕ) 2. Сурет, бейне (СЦ) 3. Ескерткіш (ЕЕ) 4. Әдемі, сымбатты, мүсінді (Той) Оюмен, бедермен безендіру (КТ, БК, ҰЖ)
	Қазіргі қазақ тілі		Бәден Бәденді Бәдіз	Д. Көрік, шырай, өң, бет-ажар Д. Көрікті, ренді, ажарлы Тас мүсін

1	2	3	4	5
			Бетпақ	Ұрысқақ, қиқар, қыңыр
			Бәдізші	Тас қашаушы шебер
			Бәдік	1. Айналма ауру 2. Ауруды қууға арналған өлең, айтыс 3. Жынды, тентек, есерсоқ 4. А. МЫЛЖЫҢ, бос сөз
			Бәдірен	Көкөніс (қияр)
			Бәтшағар	Боқтау
			Бедірей	1. Сазару, тесірею 2. Мелшию, міз бақпау
			Бедер	1. Тас бетіндегі із
			Бада бол	1. Жоқ бол, құры
			Бадал	1. Жоғалу, құру
			Бәдереңе нәлет	1. Балағаттау
			Бармасаң бадал	1. Қарғыс сөз
			Бәдігін сапыру	1. Аузына келгенді айту

3-кестедегі 14 сөзді гомогенді және гетерогенді омонимдер деп жіктеуге болады. Мәселен:

I. Гомогенді омонимдер

1. Бәден [қ.] – бәден [а.]
2. Бәдиз [т.] – бәдіз [қ.]
3. Бәдизчи [т.] – бәдізші [қ.]

II. Гетерогенді омонимдер

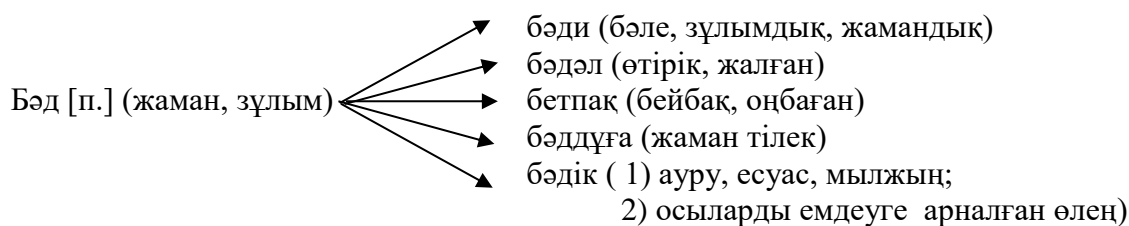
1. Бәдбақ [п.] – бетпақ [қ.]
2. Бәди [п.] – бәди [а.]
3. Бәдәл [а.] – бадал [қ.]

Гомогенді омонимдер немесе тарихи полисемиялы бәдіз, бәдізші деген сөздер – түркі тілдеріне, оның ішінде қазақ тілінде, мағыналары маңайлас сөздер. Ал «Қорқыт ата кітабындағы» «бәдән» деген сөзді араб тілінің сөзі деп көрсетудің [37, 90-б.] негізсіздігі – араб тілінде мазұны мен мағынасы жуысар «бәд» түбірлі сөздің жоқтығы [38, 758-б.].

Парсы тілдеріндегі бәддұға, бәдпақ деген сөздердегі қазақ тіліне бей, би болып ауысқан болымсыздықты білдіретін префикстер. Сонда бәддұға – дұғасыз, бәдпақ – бейбақ. Кезінде (1936 ж.) проф. Қ. Жұбанов та Бетпақдала сөзіндегі бетпақ иранның бад, бахт деген сөздерінен бірігіп, «бақытсыз» деген мағына беретін сөз деген пікір білдірген болатын [39, 46-б.]. Топонимист А. Әбдірахмановтың пікірі де осы ойға саяды [40, 82-б.].

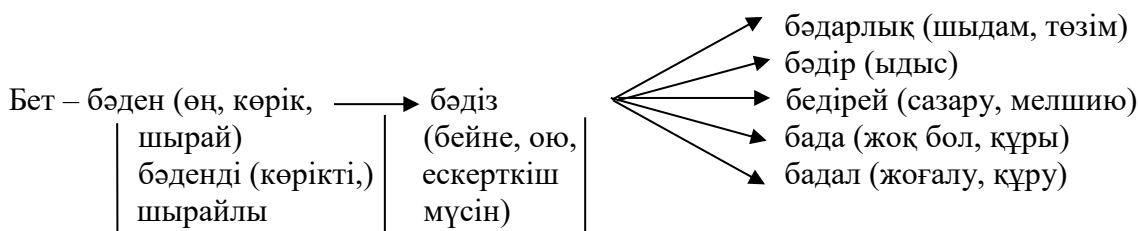
Парсы тілдеріндегі «бейбақ» деген мағынадағы «бәдбақ» сөзінің қазақ тіліндегі «қасарысу, бет бақтырмау» деген мағынадағы «бетпақтың» формалық ұқсастығы болмаса, мазмұндық жуықтығы жоқ. Себебі, біріншіден, жалқы есімдердің ішінде, әдетте, топонимдерге экспрессивтілік-эмоционалдық, бейнелілік тән емес, екіншіден, әдетте, қазақ жерге адамның жаман қасиетінің атын қоймайды, яғни жерін бетпақ әйелге теңемейді, үшіншіден, Бетпақдаланың жерінің қуаң тартып, климатының жайсыз болуы – ХХ ғасырда болған шаруа. Қайта қазақ тіліндегі «Бетпақдала» өлке атауындағы «бет» арабтық «шөл» мағынасындағы бәдия – шөл дала, бәдәуи – шөл далалықтар деген сөздерімен түбірлес, төркіндес іспетті. «Бетпақ» дегендегі – пақ қазақ тілінде батпақ, қаспақ, қоспақ, кеспек деген сөздерде де кездесе береді.

Парсы, араб тілдеріндегі «жаман, зұлым» мағынасындағы бәд түбір сөзінен жасалған туынды сөздердің беретін туынды мағыналарының өзі осы семантикалық өріске кіреді. Мәселен:

Түркі тілдеріндегі және қазақ тіліндегі «бастың алдыңғы бөлігі» – *бет* түбір сөзінен жасалған туынды сөздердің беретін туынды мағыналары бет, бәденнің бейнениң, мүсіннің ойылып жасалуынан, яғни бәдіздің архисемаларынан шыдам, төзім – сазару, мелшию – жоғалу, құру – ыдыс деген семалар таралған. Бұл да планета аты «Ай» сөзінен «жылдық он екіден бір бөлігі» – ай, жарқырау қасиетінен айна, биіктік белгісінен Айман деген кісі есімінің қойылуы секілді. Бәдіз дегеніміз – тас бетіндегі бейне, ою, мүсін түріндегі із, яғни бет және із деген сөздерден жасалған біріккен сөз. Қазіргі бедер сөзі.

Мәселен:

Түйіндей келгенде, бәд (бат, бет, бад) түбірлі кірме сөздер қазіргі қазақ тілінде семантикалық-грамматикалық тұрғыларда дербес қызмет ететін лексикалық тұлғаға айналып, төл сөздердің қатарында маңызды орын алады.

Нәтижелер

1. Қу және қоб – синкретті көп мағыналы түбірлер, «қу» сөзінің тарихи түбірі – қоб (судың түбірі суб екендігі секілді). Қобыз аспабының атауы «қоб» түбірі оның «дөнес, қуыс» болуымен байланысты (пішіндік ұқсастық) болса, ал «қу» сөзімен төркіндестігі (қызметтік сема) әуел баста қобыздың зұлым рухты қуу қызметімен ғана емес, тарихи түбірлес сөздер екендігімен де байланысты.

2. Бәдіз дегеніміз – тас бетіндегі бейне, ою, мүсін түріндегі із, яғни бет және із деген сөздерден жасалған біріккен сөз. Қазіргі бедер сөзі.

3. Жалпы түркілік «қоб», «бәд» этимондарының этимологиясын сөз семантикасы, сөз тіркесі семантикасы, түбір сөз семантикасы, туынды сөз семантикасы, күрделі сөз семантикасы тұрғыларынан талдай отырып, «қоб» семасының архисемасы – «дөнес, қуыс», «бәд» семасының архисемалары: қазақ және жалпы түркі тілдерінде «бет», араб тілінде «шөл», парсы тілінде «жаман» деген мағыналарда қолданылады деген түйін жасауға болады.

4. Араб, парсы, соғды, түркі тілдерінің барлығында кездесетін бәд (бат, бет, бад) түбірлі сөздер қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамында қолданылғанымен, олар шығу тегі жағынан гетерогенді омонимдер болып келеді.

Мақала ҚР БҒМ-інің 2021–2023 жж. арналған қаржыландыру гранты бойынша (AP09260486) «Қазақ тілінің тарихи-лингвистикалық аспектіде дамуы (әз-Замахширидың «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XII ғ.) материалы негізінде)» ғылыми жобасы мен 2020–2022 жылдарға арналған (№ AP08856398) «XXI ғасырдағы түркі әлемінің интеграциясы: қыпшақтық фактордың лингвистикалық аспектілері» гранттық жобасы аясында дайындалған.

Қысқартулар тізімі

1. Той – Тойоктан табылған жазу
2. Рах – Рахмати жинаған жазбалар
3. МӨЖ – «Манихейліктердің өкініп жалбарынуы» жазбасы, немесе «Хуастуанифт»
4. АИ – А. Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» дастаны
5. АЙ – «Алтын йаруқ» жазбасы
6. ММ – Манихей мазмұнды жазулар
7. МҚ – М. Қашқаридың «Түркі тілі сөздігі»
8. ЖБ – Ж. Баласағұнның «Құтты білік» дастаны
9. МЖ – Манихей жазулы ескерткіші
10. ҚҚТ – қазіргі қазақ тілі
11. КП – Калунанкара және Панамкара ханзадалар туралы жазба
12. МЖ – Манихей жазулы ескерткіштер
13. КТ – Күлтегін ескерткіші
14. БҚ – Білге қаған ескерткіші
15. ҰЗҚ – Ұйғыр жазулы заң құжаттары
16. ҰЖ – Ұйғыр жазулы будда, христиан мазмұнды жазбалар
17. ҚТА – Қорқыт туралы аңыз
18. ОЕ – Онгин ескерткіші
19. ЕЕ – Енисей ескерткіші
20. СЦ – Сюань-Цзан өмірбаяны
21. [а.] – араб тілі
22. [п.] – парсы тілі
23. [қ.] – қазақ тілі

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Филин Ф.П. О лексике древнерусского языка // Вопросы языкознания. – 1982. – №2. – С. 3–17.
2. Щербак А.М. Состояние работы и задачи составления этимологических словарей тюркских языков // Советская тюркология. – 1975. – №4. – С. 3–10.
3. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – Москва: Наука, 2017. – 311 с.
4. Вейнрейх У. Опыт семантической теории / Новое в зарубежной лингвистике, Вып. X. – Москва: Прогресс, 1981. – С. 50–177.
5. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – Москва: Высшая школа, 2020. – 232 с.
6. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII–XI вв. – Ленинград: Ленинградский университет, 1981. – 191 с.
7. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам (Семантикалық аспект). – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 309 б.
8. Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. – Москва: Издательство АН СССР, 1956. – 323 с.
9. Иванов С.К. О сохранении в строе языка его прежних состояний // Советская тюркология. – 1973. – №6. – С. 9–16.
10. Славский Ф. Из опыта работы над этимологическим словарем польского языка // Вопросы языкознания. – Москва: Наука, 1976. – №4. – С. 55–59.
11. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Ғылым, 2019. – 323 с.

12. Наджип Э.Н. О средневековых литературных традициях и смешанных письменных языках // Советская тюркология. – 1970. – №1. – С. 38–46.
13. Алексеев А.А. О принципах семасиологии “культурных слов” (История слова «чиновник» в русском языке XVIII в.) / Системные отношения в лексике и методы их изучения, Межвузовский научный сборник. – Уфа: БГУ, 1983. – С. 98–105.
14. Корованенко Т.А. Семантические основы выделения многозначных слов и омонимов в диалектном словаре / Исследования по исторической семантике. – Калининград: КГУ, 1980. – С. 14–24.
15. Өмірәлиев Қ., Ибатов Ә., Жұбанов Е. Тіл тарихы – тілдің өз қойнауында // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1991. – №3. – Б. 64–70.
16. Трубачев О.Н. Реконструкция слов и их значений // Вопросы языкознания. – 1980. – №3. – С. 3–14.
17. Сулейменов О. Тюрки в доистории. – Алматы: Атамұра, 2016. – 320 с.
18. Пизани В. Этимология. История – проблемы – методы. – Москва: Иностранная литература, 2017. – 188 с.
19. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Ч. II, Семасиология. – Москва: Учпедгиз, 1953. – 215 с.
20. Татаринцев Б.И. О реконструкции мотивирующего семантического признака в процессе этимологизации (на материале тюркских языков. Теория и практика этимологических исследований. – Москва: Наука, 1985. – 104 с.
21. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. Ч. I. – Алматы: Атамұра, 2018. – 217 с.
22. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 2019. – 304 б.
23. Жұбанов Қ. Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жөнінен / Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – Б. 307–321.
24. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 655 с.
25. Лебедев К.А., Яцевич А.С., Конаровский М.А. Русско-пушту-дари словарь. – Москва: Русский язык, 1983. – 768 с.
26. Ондасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 384 б.
27. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 218 б.
28. Шарбатов Г.Ш. Русско-арабский учебный словарь. – Москва: Русский язык, 1979. – 1196 с.
29. Жубанов Х. Из истории порядка слов в казахском предложении (1936) / Исследования по казахскому языку. – Алматы: Наука, 1966. – С. 32–75.
30. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975. – 208 б.

REFERENCES

1. Filin F.P. O leksike drevnerusskogo iazyka [About the vocabulary of the Old Russian language] // Voprosy iazykoznanii. – 1982. – №2. – S. 3–17. [in Russian]
2. Sherbak A.M. Sostoianie raboty i zadachi sostavleniia etimologicheskikh slovarei tiurkskih iazykov [The state of work and tasks of compiling etymological dictionaries of Turkic languages] // Sovetskaia tiurkologiya. – 1975. – №4. – S. 3–10. [in Russian]
3. Stepanov Iu.S. Metody i principy sovremennoi lingvistiki [Methods and principles of modern linguistics]. – Moskva: Nauka, 2017. – 311 s. [in Russian]
4. Veinreih U. Opyt semanticheskoi teorii [Experience of semantic theory] / Novoe v zarubezhnoi lingvistike, Vyp. X. – Moskva: Progress, 1981. – S. 50–177. [in Russian]
5. Shmelev D.N. Problemy semanticheskogo analiza leksiki [Problems of semantic analysis of vocabulary]. – Moskva: Vysshiaia shkola, 2020. – 232 s. [in Russian]

6. Kondratiev V.G. Grammaticheski stroi iazyka pamiatnikov drevnetiurkskoi pismennosti VIII–XI vv. [Grammatical structure of the language of monuments of ancient Turkic writing of the XIII–XI centuries.] – Leningrad: Leningradski universitet, 1981. – 191 s. [in Russian]
7. Salqynbai A. Tarihi sozjasam (Semantikalyq aspekt) [Historical word formation (semantic aspect)]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2018. – 309 b. [in Kazakh]
8. Voprosy metodiki sravnitelno-istoricheskogo izucheniia indoevropskikh iazykov [Questions of methodology of comparative historical study of Indo-European languages]. – Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, 1956. – 323 s. [in Russian]
9. Ivanov S.K. O sohranenii v stroe iazyka ego prezhnih sostoiani [About the preservation in the structure of the language of its former states] // Sovetskaia tiurkologiya. – 1973. – №6. – S. 9–16. [in Russian]
10. Slavski F. Iz opyta raboty nad etimologicheskim slovarem polskogo iazyka [From the experience of working on the etymological dictionary of the Polish language] // Voprosy iazykoznanii. – Moskva: Nauka, 1976. – №4. – S. 55–59. [in Russian]
11. Kaidarov A.T. Struktura odnoslozhnykh kornei i osnov v kazahskom iazyke [The structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 2019. – 323 s. [in Russian]
12. Nadzhip E.N. O srednevekovykh literaturnykh traditsiiakh i smeshannykh pismennykh iazykakh [About medieval literary traditions and mixed written languages] // Sovetskaia tiurkologiya. – 1970. – №1. – S. 38–46. [in Russian]
13. Alekseev A.A. O principakh semasiologii «kulturnykh slov» (Istoriia slova «chinovnik» v russkom iazyke XVIII v.) [On the principles of semasiology of “cultural words” (The history of the word “official” in the Russian language of the XVII century)] / Sistemnye otnosheniia v leksike i metody ih izucheniia, Mezhdvuzovski nauchnyi sbornik. – Ufa: BGU, 1983. – S. 98–105. [in Russian]
14. Korovanenko T.A. Semanticheskie osnovy vydeleniia mnogoznachnykh slov i omonimov v dialektnom slovare [Semantic foundations of the allocation of polysemous words and homonyms in a dialect dictionary] / Issledovaniia po istoricheskoi semantike. – Kaliningrad: KGU, 1980. – S. 14–24. [in Russian]
15. Omiraliev Q., Ibatov A., Zhubanov E. Til tarihy – tildin oz qoinauynda [The history of the language is in the bowels of the language itself] // Qazaq tili men adebieti. – 1991. – №3. – B. 64–70. [in Kazakh]
16. Trubachev O.N. Rekonstruktsiia slov i ih znachenii [Reconstruction of words and their meanings] // Voprosy iazykoznanii. – 1980. – №3. – S. 3–14. [in Russian]
17. Suleimenov O. Tiurki v doistorii [Turks in Prehistory]. – Almaty: Atamura, 2016. – 320 s. [in Russian]
18. Pizani V. Etimologiya. Istoriia – problemy – metody [Etymology. History – problems – methods]. – Moskva: Inostrannaia literatura, 2017. – 188 s. [in Russian]
19. Bulahovski L.A. Vvedenie v iazykoznanie. Ch. II, Semasiologiya [Introduction to Linguistics. Part II, Semasiology]. – Moskva: Uchpedgiz, 1953. – 215 s. [in Russian]
20. Tatarincev B.I. O rekonstruktsii motiviruiushego semanticheskogo priznaka v processe etimologizatsii (na materiale tiurkskikh iazykov. Teoriia i praktika etimologicheskikh issledovani) [On the reconstruction of a motivating semantic feature in the process of etymologization (based on the material of the Turkic languages. Theory and practice of etymological research)]. – Moskva: Nauka, 1985. – 104 s. [in Russian]
21. Nadzhip E.N. Tiurkoiazychnyi pamiatnik XIV veka «Gulistan» Seifa Sarai i ego iazyk [Turkic-speaking monument of the XIX century Seif Sarai’s «Gulistan» and its language]. Ch. I. – Almaty: Atamura, 2018. – 217 s. [in Russian]
22. Nurmagambetov A. Bes zhuz bes soz [Five hundred and five words]. – Almaty: Rauan, 2019. – 304 b. [in Kazakh]

23. Zhubanov Q. Qazaq muzykasynda kui zhanrynyn paida boluy zhoninen [On the origin of the Kui genre in Kazakh music] / Qazaq tili zhonindegi zertteuler. – Almaty: Gylym, 1966. – B. 307–321. [in Kazakh]
24. Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazachih ili kirgiz-kaisackih ord i stepei [Description of Kyrgyz-Kazak or Kyrgyz-Kaysak hordes and steppes]. – Almaty: Sanat, 1996. – 655 s. [in Russian]
25. Lebedev K.A., Iacevich A.S., Konarovski M.A. Russko-pushtu-dari slovar [Russian-Pashto-Dari Dictionary]. – Moskva: Russki iazyk, 1983. – 768 s. [in Russian]
26. Ondasynov N. Parsysha-qazaqsha tusindirme sozdik [Persian-Kazakh Explanatory Dictionary]. – Almaty: Qazaqstan, 1974. – 384 b. [in Kazakh]
27. Aidarov G. Orhon eskertkishterinin teksti [Texts of Orkhon monuments]. – Almaty: Gylym, 1990. – 218 b. [in Kazakh]
28. Sharbatov G.Sh. Russko-arabski uchebnyi slovar [Russian-Arabic educational dictionary]. – Moskva: Russki iazyk, 1979. – 1196 s. [in Russian]
29. Zhubanov H. Iz istorii poriadka slov v kazahskom predlozhenii [From the history of the word order in the Kazakh sentence] (1936) / Isledovaniia po kazahskomu iazyku. – Almaty: Nauka, 1966. – S. 32–75. [in Russian]
30. Abdirahmanov A. Toponimika zhane etimologiiia [Toponymy and etymology]. – Almaty: Gylym, 1975. – 208 b. [in Kazakh]